

5. Комиссаров В.Н. Теория перевода : (Лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 147 с.

6. Carroll L. Alice's Adventures in Wonderland / L. Carroll. – L. : Penguin Books Ltd, 1994. – 186 p.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом педагогічних наук, доцентом
кафедри практики іноземного мовлення
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Швець Т.А.*

Стаття надійшла до редакції 19 лютого 2015 року

УДК 291.12/138

Людмила Вороновська
(м. Черкаси, Україна)

УНІВЕРСАЛЬНІ ТА СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

У статті систематизовано та охарактеризовано існуючі в лінгвістиці підходи до визначення поняття дискурсу, зокрема з'ясовано специфічні властивості окремих його типів. Порівняно з текстом, розуміння якого пов'язане передусім із лінгвістичними категоріями, дискурс – поняття більш різнопланове, воно ширше й глобальніше корелює з категоріями логіки, психології, філософії і спрямоване на людину, її досвід, знання, інтелектуальний рівень, спосіб вираження знань про навколишній світ. Оскільки будь-який текст містить компоненти, функція яких полягає в його смислового і комунікативно-прагматичному дешифруванні (інакше, дискурсивізації), текст розглядається у статті як центральна ланка дискурсу.

Ключові слова: дискурс, текст, мовлення, висловлювання, дискурсивізація, комунікативна сфера, мовленнєва діяльність, стиль мовного спілкування, зразок мовної поведінки.

В статье систематизированы и охарактеризованы существующие в лингвистике подходы к определению понятия дискурса, в частности выяснены специфические свойства отдельных его типов. По сравнению с текстом, понимание которого связано прежде всего с лингвистическими категориями, дискурс – понятие более разноплановое, оно шире и глобальнее коррелирует с категориями логики, психологии, философии и направлено на человека, его опыт, знания, интеллектуальный уровень, способ выражения знаний об окружающем мире. Поскольку любой текст содержит компоненты, функция которых заключается в его смысловой и коммуникативно-прагматической дешифровке (иначе, дискурсивизации), текст рассматривается в статье как центральное звено дискурса.

Ключевые слова: дискурс, текст, речь, высказывание, дискурсивизация, коммуникативная сфера, речевая деятельность, стиль речевого общения, образец речевого поведения.

The paper systematically describes the existing and linguistic approaches to the definition of discourse, in particular the specific properties of its individual types. Compared with the text, the understanding of which is basically linguistic categories discourse - the concept is different, it is wider and more global correlated with the categories of logic, psychology, philosophy, and is aimed at people, their experience, knowledge, intellectual level, a way of expressing knowledge about the world. Since any text containing components whose function is its semantic and pragmatic communicative deciphering (otherwise dyskursyvizatsiyi), the text seen in the article as the central link of discourse.

Key words: discourse, text, speech, expression, dyskursyvizatsiya, communicative sphere, speech activity, style of speech communication, like verbal behavior.

Проблема дискурсу останнім часом є однією з найбільш актуальних і популярних у гуманітарних дослідженнях. Термін «дискурс» широко вживається в лінгвістиці, літературознавстві, соціології, філософії, соціальній психології та інших областях. Він використовується при аналізі художніх і нехудожніх текстів і має один із найширших спектрів значень. Достатня кількість визначень дискурсу в зарубіжній і вітчизняній лінгвістиці не дає загальноприйнятої дефініції поняття «дискурс». У рамках

дослідницьких концепцій простежується не тільки різне трактування дискурсу, а й включення щодо його розгляду поняття тексту.

Загальновідомо, що текст є процесом і результатом мовленнєвої діяльності людини. Об'єктом наукового вивчення він став лише у другій половині ХХ століття. Мовознавці виокремлюють широкий та вузький підходи до вивчення тексту. Вузьке тлумачення передбачає виокремлення одиниць тексту, типів міжфразного зв'язку, вивчення композиції, структури тексту. У широкому значенні під текстом розуміють цілісну знакову форму організації мовлення.

На теперішньому етапі наукового знання найбільшим евристичним потенціалом володіють моделі тексту, що спираються на поняття «дискурс». Оскільки будь-який текст містить компоненти, функція яких полягає в його смислового і комунікативно-прагматичному дешифруванні (інакше, дискурсивізації), текст розглядається у статті як центральна ланка дискурсу.

Дослідники вказують, що з урахуванням певних умов, текст є дискурсом. Одним із перших термін «дискурс» ужив З. Харріс, який у 1952 р. опублікував статтю «Аналіз дискурсу». В цей же час поняття дискурсу сформулював Ю. Хабермас. Під дискурсом дослідник розумів специфічний діалог, у основу якого покладений неупереджений аналіз реальності. У 70-х рр. терміни «дискурс» і «текст» ототожнювалися. Під впливом концепцій Е. Беневіста та Т. ван Дейка (кінець 70-х – початок 80-х рр.) з'являються тенденції до розмежування цих понять. Так, Е. Беневіст під поняттям «дискурс» розумів мовлення, невіддільне від мовця. Т. ван Дейк стверджував, що текст – це абстрактна конструкція, а дискурс – різні види її актуалізації, які розглядаються з урахуванням екстралінгвістичних чинників.

У сучасній лінгвістиці тексту термін «дискурс» не має однозначного тлумачення. Це пов'язано з тим, що дискурс є предметом міждисциплінарних досліджень і входить до кола інтересів інших дисциплін, а саме: лінгвістики тексту, літературознавства, дискурсології, соціолінгвістики, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, прагматики тощо.

Визначення поняття «дискурс» пропонувалося як зарубіжними (В. Кох, Е. Беневіст, А. Греймас, П. Серіо, Ж. Курте, Ч. Філлмор, Т. ван Дейк та ін.), так і вітчизняними дослідниками (Н. Арутюнова, В. Костомаров, Н. Бурвіков, М. Димарський та ін.). Традиційно під терміном «дискурс» розуміють текст, що є результатом цілеспрямованої соціальної дії і текст як сукупність мовних, мовленнєвих, соціокультурних, прагматичних, когнітивних та психічних факторів [1, с. 136–137]. Так, П. Серіо розглядає такі типи дискурсу: 1) еквівалент поняття «мовлення» (будь-яке конкретне висловлювання); 2) дискурс – це те, що є предметом дослідження «граматики тексту», яка вивчає послідовність висловлювань; 3) у рамках теорії висловлювання дискурсом називають «ситуацію висловлювання», під якою розуміють суб'єкта висловлювання, адресата, момент і місце висловлювання; 4) дискурс означає бесіду, яка розглядається як основний тип висловлювання; 5) дискурс – це мовлення; 6) термін «дискурс» вживають для позначення системи обмежень, які накладаються на висловлювання.

О. Мороховський свого часу висловив думку про те, що дискурс – це «послідовність взаємопов'язаних висловлювань» [11, с. 5]. В. Звегінцев під дискурсом розуміє «два або кілька речень, які перебувають одне з одним у змістовому зв'язку» [9, с. 170]. М. Дворжецька підкреслює: «у найширшому розумінні дискурс може розглядатися як мовленнєва діяльність у певній комунікативній сфері» [7, с. 17]. В. Григор'єва виокремлює три основні класи вживання терміна «дискурс»: 1) власне лінгвістичне, де дискурс бачиться як мовлення, вписане у комунікативну ситуацію, як вид мовленнєвої комунікації, як одиниця спілкування; 2) поняття дискурсу, що використовується у публіцистиці та сягає праць французьких структуралістів (М. Фуко); 3) дискурс, що використовується у формальній лінгвістиці, яка намагається ввести елементи дискурсивних понять у арсенал генеративної граматики (Т. Райнхарт, Х. Капм) [6, с. 10]. О. Селіванова пропонує таке визначення дискурсу: 1) зв'язний текст у контексті численних супровідних фонових чинників (онтологічних,

соціокультурних, психологічних тощо); 2) замкнена цілісна комунікативна ситуація, складовими якої є комуніканти й текст, що є знаковим посередником і зумовлений різними чинниками, які опосередковують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними тощо); 3) стиль мовного спілкування; 4) зразок мовної поведінки у певній соціальній сфері, що має певний набір змінних [15, с. 119]. У лінгвістиці в єдності з поняттям «дискурс» визначають поняття «текст». В. Богданов підкреслює, що двома нерівнозначними сторонами дискурсу є мовлення та текст. Дискурс розуміється як усе, що говориться та пишеться людиною, а, отже, терміни «мовлення» та «текст» є видовими відносно родового поняття «дискурс», що їх об'єднує [3, с. 5]. В. Боротько дискурс розуміє як текст, але такий, що складається з комунікативних одиниць мови – речень та їх об'єднань у більші єдності, які перебувають у безперервному змістовому зв'язку, що й дозволяє сприймати його як цілісне утворення [5, с. 8]. Наступну дефініцію пропонував І. Сусов: «Зв'язні послідовності мовленнєвих актів називають дискурсом. Висловлювання (або послідовність висловлювань), що передається від мовця слухачу, стає текстом, коли воно виявляється зафіксованим на письмі (або за допомогою звукозаписувального апарату). Текст, отже, постає у вигляді «інформаційного сліду» дискурсу, що відбувся» [16, с. 40].

У зв'язку з тим, що основним призначенням художнього дискурсу є емоційно-вольовий та естетичний вплив на тих, кому він адресований, головним конститууючим фактором є його прагматична сутність. Функціонування художнього дискурсу неможливе поза діалектичних відносин: письменник – художній твір – читач. Традиційний підхід до аналізу художнього тексту передбачає вивчення текстових одиниць, граматичних категорій, зв'язків і стилістичних засобів. Специфіка художнього твору полягає в мовленнєвій діяльності. Йдеться про дискурсивну діяльність мовця, що виходить за межі власне тексту й уможливує тлумачення художнього твору як особливого типу дискурсу. Крім мовця, потрібно зважати й на чинник читача, роль якого полягає у сприйнятті

художнього тексту. Тому художній дискурс можна визначити як процес взаємодії тексту й читача. Художній текст є одним із компонентів акту художньої комунікації, представляючи особливу художню реальність, яка, поєднуючись із дискурсами автора та читача, створює новий тип дискурсу – художній.

Ю. Лотман уважає, що простір художнього дискурсу виступає як необхідний посередник між літературою і мовою, між літературою й зовнішньою реальністю. Саме в ньому формується те «семіотичне середовище», що, на думку дослідника, є необхідною умовою реалізації комунікативної функції словесного мистецтва [4, с. 438]. На думку В. Тюпи, художній дискурс – це підлеглий естетичній комунікації дискурс мовця та персонажів. Учений описує специфічні ознаки художнього типу дискурсу, найважливіша з яких полягає в тому, що змістом повідомлення в такому дискурсі є особистість. Повідомлення в художньому дискурсі набуває характеру актуалізації особистістю власної цілісності. Дослідник робить висновок, що художній дискурс пропонує не нову ментальність, а нову мову для її актуалізації.

Н. Кулібіна розуміє під художнім дискурсом послідовний передбачуваний/непередбачуваний процес взаємодії тексту й реального читача. На думку дослідниці, текст без читача неповний.

Учені сьогодення зазначають, що художній дискурс також можна характеризувати в межах різних класифікацій типів дискурсу. За класифікацією В. Карасика, художній дискурс входить до складу персонального типу дискурсу, тобто адресант виступає як особистість у всьому багатстві власного внутрішнього світу та буде висловлювання, виходячи зі своїх поглядів. А. Белова відносить художній дискурс до класифікації за сферами функціонування [2], а за класифікацією Г. Почепцова він належить до безадресатного підвиду письмового типу дискурсу [14].

Наукова новизна публікації пояснюється розглядом ключових ознак художнього дискурсу з опорою на теорію дискурсу, що спрямоване на виявлення в художньому тексті параметрів і компонентів, які служать дискурсивізації тексту, у

процесі якої і відбувається інтеракція автора і читача в поле тексту.

Метою написання статті є з'ясування й аналіз визначальних ознак художнього дискурсу.

Поняття «дискурс», у певному сенсі замінило і дещо обмежило поняття «текст», розширило горизонти дослідження тексту художнього. На наш погляд, дана зміна парадигми дозволяє інакше оглядати проблематику тексту, в тому числі і художнього: вийти за рамки жанрової приналежності тексту, часу його створення, і, можливо, пояснити смисли, які несе художній текст. Точкою атракції при цьому може служити положення про те, що дискурс – це і процес, і результат мовної діяльності одночасно, у той час як текст – це більшою мірою результат, результат процесу пізнання і осягнення суті того, що і стає, власне, текстом.

Ми розуміємо дискурс як складне явище, що не тільки включає акт створення певного тексту, а й відбиває залежність створюваного твору від величезної кількості екстралінгвістичних обставин – знань про світ, думок, установок і конкретних цілей творця тексту. Всі ці обставини відіграють роль і у сприйнятті дискурсу, у зв'язку з чим, у модель розуміння дискурсу вписується і модель його когнітивної обробки. У дискурсі проявляється складна ієрархія знань, необхідна як для його породження, так і для сприйняття. Таким чином, якщо текст розглядається як прийом, абстрактна формальна конструкція, то дискурс є різними видами її актуалізації, розглянутими з точки зору ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвістичними факторами.

Для розмежування понять «дискурс» і «текст» В. Наер [12], у свою чергу, пропонує звернутися до поняття «мовленнєвий твір», складовими компонентами якого, за його твердженням, і є дискурс (звернений до світу – екстралінгвістична сфера) та текст (звернений до мови – лінгвістична сфера). Текст дискретний і статичний, дискурс рухливий і процесуальний. У дискурсі чітко проявляється особистість адресанта, його позиції, емоції, оцінки, наміри. У тексті ці параметри вербалізуються. Дискурс орієнтований на концептуальну

сферу мовної діяльності, в той час як текст – на вербальну. Для аналізу дискурсу необхідна реконструкція задуму мовця, його інтенцій, установок, осмислення того, що приховано за текстом, понад текстом. Текст же – готова даність, яка вивчалася у власній завершеності. Текст і дискурс існують у сукупності в рамках реального мовного твору.

Тому текстовий і дискурсивний аналіз нероздільні і взаємодоповнювані: інтерпретуючи вербальні структури, що утворюють текст, ми отримуємо доступ до концептуальних і емоційних сфер дискурсу. Емоційне відображення навколишнього світу і концептуалізація сфер і форм людської діяльності вербалізуються в дискурсі засобами стилістичної маркованості.

З початку 70-х рр. ХХ ст. термін «дискурс» широко вживався у значенні близькому до поняття «функціональний стиль», який побутує у вітчизняній лінгвістиці. Причина цього полягала в особливостях національних лінгвістичних шкіл, а не у предметі. Поняття «дискурс» і «функціональний стиль» дуже тісно переплітаються. У нашому розумінні дискурс включає як типові обставини спілкування та комунікативні ролі в різних сферах соціального життя суспільства (політичної, наукової, релігійної, побутової), так і мовні засоби втілення і відтворення відповідних цим сферам типових мовних ролей.

Отже, стиль є однією з категорій дискурсу. Такої точки зору дотримується В. Карасик, який вводить нове поняття для позначення жанрово-стилістичної категорії дискурсу – «формат дискурсу», що є конкретним видом дискурсу [10, с. 246].

У даній статті ми розглядаємо художній дискурс, що є текстом у його живому семантичному та прагматичному рухах: у контексті мовця – автора, слухача – читача і культури, що їх породила. В. Руднєв щодо визначення художнього дискурсу вказує на його особливість – складові його пропозиції не є ні істинними, ні хибними, але створюють уявлення про вигадану дійсність. Визначальними ознаками художнього дискурсу можна назвати антропоцентричність і орієнтованість на форму. Антропоцентричність художнього оповідання, як правило, поміщає людину з її вчинками, думками, переживаннями,

почуттями і взаєминами з іншими людьми в центр фабульного простору. Антропоцентричність художнього тексту можна обґрунтувати, оскільки тільки людина є суб'єктом дійсності і має здатність сутнісного відображення цієї дійсності. Усі частини тексту є важливими, але людина в тексті займає особливе місце, «людина – це не тільки об'єкт опису, але і його центр, та семантична домінанта, яка обумовлює принципи організації тексту, і в сукупності створює текстову єдність» [8, с. 118–119].

Орієнтованість на форму має на увазі наявність у художньому тексті – як продукті і результаті дискурсу – певної кількості стилістичних прийомів або інших образно асоціативних явищ. Мова художнього дискурсу має свої особливості. У художньому дискурсі знаходять відображення соціально-мовні та естетичні оцінки, а також найбільш уживані шаблони мови різних соціальних груп, тобто за допомогою мови змальовують те соціальне середовище, до якого належать дійові особи. Слід зазначити, що мова художнього дискурсу рясніє наявністю емоційно-забарвленої лексики, а ступінь емоційного забарвлення висловлювання залежить від характеру і жанру художнього твору, від змісту висловлювання, а також від індивідуально-творчої манери автора. У мові художнього твору використовуються найрізноманітніші соціально-експресивні фарби мови зображуваного середовища. Однак, різним соціальним верствам суспільства і різних епох притаманні свої типові форми мовної експресії.

Художній дискурс є мовно-мисленнєвою взаємодією автора і читача, що має певну інтенцію, тобто цілеустановку. В аспекті комунікації художній текст сприймається як повідомлення, автор як адресант/відправник повідомлення, а читач як адресат/реципієнт повідомлення. Художній текст є результатом авторської дискурсії і стимулом до читацької дискурсії. Він – єдина гарантія дискурсу. Особистість автора як учасника функціонально-прагматичної тріади «автор – текст – реципієнт» відображається у виборі теми, проблеми, сюжету, образів художнього твору, у структуруванні його композиції, у виборі стилю. У ході розповіді автор розставляє

необхідні акценти і співвідносять різні моменти зображення з метою домогтися необхідного йому враження і впливу на читача. У художньому творі автор вербалізує власний світогляд, тобто систему узагальнених поглядів людини на світ і власне місце в ньому, а також обумовлені цими поглядами його основні життєві позиції, переконання і ціннісні орієнтації. Будь-який мовний елемент художнього дискурсу (прямо чи опосередковано, експліцитно чи імпліцитно) є картиною світу автора і репрезентує його інтенцію. Автор виступає формально-змістовним центром твору. Разом із тим усе, що ми можемо сказати про автора, виявляється лише у процесі читацького сприйняття і припускає безліч тлумачень. Комунікація між автором і читачем відбувається за допомогою впровадження в когнітивну систему адресата. «Чужий», тобто авторський світ, стає для читача «своїм», присвоюється його свідомістю і перетворюється в ефективний спосіб пізнання світу і себе. Такий вплив не є прямим, він опосередкований специфікою поетичної мови, особливостями його індивідуально-авторського використання і множинністю пропонованих читачеві ігрових оповідних масок. Для успішної взаємодії автора і читача останній повинен володіти достатнім тезаурусом, рухливим розумовим апаратом, визначеною концептуальною системою, що становить зміст його знань про дійсність. У результаті розуміння авторського дискурсу текст, що читається, відбивається у внутрішній мові одержувача з усією сукупністю смислів, адже «... багато що в тексті можна вимовляти, а, отже, і розуміти по-різному, і необхідна значна освіченість, літературна начитаність і тонке знання мови для того, щоби правильно вимовляти або вгадувати задум автора» [13, с. 136]. Текст дешифрується у спілкуванні, в діалозі «автор – читач», а сенс може актуалізуватися, зіткнувшись із іншим (чужим) глуздом. Зрозуміти художній текст не можна без знання дискурсу автора, але і дискурс читача важливий, адже за умови відсутності останнього, діалог між відправником повідомлення і його реципієнтом не відбудеться.

Більшість дискурсів, які тією чи іншою мірою пов'язані з мистецтвом слова, мають високий ступінь інтертекстуальності

та інтердискурсивності. Щодо суто літературних дискурсів, то вони, як правило, є поліморфними і гетерогенними за своєю природою. Отже, художній тип дискурсу – це одне з найскладніших понять у теорії дискурсу. Кожен лінгвіст витлумачує його по-своєму, ураховуючи ті чи інші аспекти його природи. Художній дискурс – це втілення вербального повідомлення, що передає предметно-логічну, естетичну, образну, емоційну й оцінну інформацію, об'єднану в ідейно-художньому змісті тексту в єдине ціле. Провідні вчені та лінгвісти відносять художній дискурс до різних типів дискурсів, у кожному з яких він виконує певну функцію.

Маємо широку перспективу подальших досліджень, у яких основну увагу зосередимо на детальному аналізі мовленнєвої поведінки українців у кооперативних комунікативних ситуаціях на матеріалі різних типів дискурсу.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 136–137.
2. Белова А.Д. Понятия «стиль», «жанр», «дискурс», «текст» у сучасній лінгвістиці / А.Д. Белова // Іноземна філологія. – К. : Вища школа, 2002. – Вип. 32–33. – С. 7–14.
3. Богданов В.В. Текст и текстовое общение / Богданов В.В. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 1993. – 68 с.
4. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
5. Боротько В.Г. Элементы теории дискурса / Боротько В.Г. – Грозный : Издательство Чечено-Ингушского государственного университета, 1981. – 133 с.
6. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса : прагмалингвистический и когнитивный аспекты : [монография] / Григорьева В.С. – Тамбов : Издательство Тамбовского государственного техн. университета, 2007. – 288 с.
7. Дворжецька М.П. Фонетика англійської мови : фоностилістика і риторика мовленнєвої комунікації : посібник

для студентів ВНЗ / [М.П. Дворжецька, Т.В. Макухіна, Л.М. Великова та ін.]. – Вінниця : Нова книга, 2005. – 240 с.

8. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX–XX вв.) / М.Я. Дымарский. – СПб. : Издательство СПб. университета, 1999. – 284 с.

9. Звегинцев В.А. Предложение и его соотношение к языку и речи / Звегинцев В.А. – М. : МГУ, 1976. – 307 с.

10. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / Карасик В.И. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.

11. Мороховский А.Н. К проблеме текста / А.Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки : сборник научных трудов. – К. : КГПИИЯ, 1998. – С. 5.

12. Наер В.Л. Дискурс и речь: речевое произведение / В.Л. Наер // Сборник научных трудов МГЛУ. – М., 2006. – С. 7–15.

13. Назарова Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык / Назарова Т.Б. – М. : Высшая школа, 2003. – 178 с.

14. Почепцов Г.Г. Прагматические особенности текста / Г.Г. Почепцов // Прагматическая интерпретация и планирование дискурса : Тезисы. Совещания-семинара. – Пятигорск : Издательство Пятигорского педагогического института иностранных языков, 1991. – С. 12–33.

15. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / Селіванова О.О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

16. Сусов И.П. Введение в языковедение : учебное пособие [для студентов лингвистичес. и филолог. спец.] / Сусов И.П. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 397 с.

Статтю рекомендовано до друку кандидатом педагогічних наук, доцентом кафедри іноземної філології і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Сердюк Н.Ю.

Стаття надійшла до редакції 18 лютого 2015 року